

□ Aysun DEMİREZ GÜNERİ¹

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNE KADAR VEBA HASTALIĞI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Özet

Bir dilde söz varlığına dâhil olan yeni kelimeler o günün ihtiyaçları içinde üretilir, kullanılır. Günümüzde Türkçede yer alan Covid 19 ya da diğer adıyla Corona ile ilgili bulaş~bulaşı, entübe hasta, sürü bağışıklığı vb. kavramların sıkça kullanılması gibi geçmişte veba hastalığıyla ilgili kelimeler de söz varlığımızda yer almıştır. Veba hastalığı tarihte sıklıkla görülmüş hem coğrafyayı hem siyasi tarihi etkilemiş; yaşanan değişimler söz varlığına da tesir etmiştir. Bu çalışmada Eski Türkçeden günümüz Türk lehçelerine kadar veba ile ilgili söz varlığı ele alınmış ayrıca Orhun Abidelerinde geçen ölet~ölüt~ ület kavramı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Veba, salgın hastalık, söz varlığı, Göktürkler, Eski Türkçe, Çağdaş Türk Lehçeleri.

VOCABULARY REGARDING THE PLAGUE DISEASE FROM OLD TURKISH TO CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS

Abstract

New words that are included in the vocabulary in any language are produced and used within the needs of that time. Just as the concepts of transmission, intubated patient, herd immunity and similar words related to Covid-19, also known as Corona, are now part of the Turkish language and are frequently used, vocabulary related to the Plague have also been included in our vocabulary in the past. The Plague has been frequently seen in history and affected both geography and political history. The changes experienced also affected the vocabulary. In this study, the existence of vocabulary about plague from Old Turkish to today's Turkish dialects is discussed and the concepts of "ölet~ölüt~ület", as part of the Orkhon inscriptions were examined.

Key Words: Contemporary Turkish dialects, epidemic disease, Gokturks, plague, old Turkish, vocabulary.

GİRİŞ

Dünya tarihinde yaşanan birçok doğal felaket, salgın hastalık ve savaşlar hem siyasi tarihi hem coğrafyayı etkilemiş; yaşanan bu değişimler milletlerin söz varlığına yeni kavramların yerleşmesine sebep olmuştur. Özellikle günümüzde yaşanan Corona ya da Covid 19 adlandırmalarıyla tanıdığımız hastalığa benzer bir salgın olan veba ile insanlık tarihi 6, 14 ve 19. yüzyıllarda karşılaşmıştır. Günümüzde *bulaş~ bulaşı*, *entübe*, *pandemi*, *epidemi*, *karantina* vb. kelimelerin yaygın olarak kullanılması gibi geçmiş yüzyıllarda sıklıkla karşılaşılan salgın bir hastalık olan veba ile ilgili söz varlığı da çok sayıdadır. Bu çalışmada Eski Türkçeden günümüz Türk lehçelerine kadar veba hastalığı ile ilgili söz varlığı ve Orhun abidelerinde ölet~ölüt~ület kelimesi incelenmiştir.

1. TÜRKÇENİN TARİHİ METİNLERİNDE 'VEBA'

*Veba*², Türkçenin tarihî metinlerinde yaygın olarak *tâ'un*; *kıran*³; *davun* adlarıyla bilinen salgın bir hastalıktır. *Kırran*, *yumrucak*, *baba*⁴ isimleriyle de anılır. *Baba* kelimesi aynı

¹ Doç .Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, aysun.demirez@hbv.edu.tr.

²*Veba* <Ar. 50b/7 - 21b/9 158a/12 33a/4; *taun* <Ar. 50b/6 62a/7 147b/4 157b/1 33a/2 (Uçar, İlhan 2010: 45).

zamandan bedduada da kullanılır: *Elinde kolunda babalar çıksın* (Koç 2010: 4). Ayrıca bu hastalığın seyrinde görülen kanlı ve iltihaplı şişliklerin koyu renkli olması sebebiyle veba hastalığıyla ilgili *kara ölüm*⁵, *sarı şeytan gibi* adlandırmalar da yapılmıştır: *Vaba* 1.‘veba’1. *vaba tarqalmaq, vaba ilahisi*.2. Mecaz. ‘Afet, külfet gibi kötü hadiseler.’ *Şerqin bir sada keldi, şivirğan cüt hava keldi. Tütek basqan aralardin, sériq şeytan vaba keldi* (UTİL 6: 1).

Birçok Türk lehçesinin söz varlığında *veba* için kullanılan *ölüt*; *ölet*; *ülât* kelimesi ve bu kelimeden türetilmiş kelimeler Uygur, Karahanlı döneminin tarihî metinlerinde de yer almaktadır: *Ölüt* ‘katletme, öldürme: TT, IV, 8, 68’ (EUT 1968: 150); *ölütçi* ‘öldüren, katil’ (DLT I: 52); *ölüt* ‘birbirini öldürme, öldürüşme’(DLT I, 52); *ölüt er* ‘kuvvetten düşmüş, yaşlı kimse’ (DLT I: 52); *ölütle-* ‘çarpışmak, aralarında ölüm olayazmak’ (DLT I: 299); *Kutadgu Bilig*’de de *ölütçi* ‘öldürücü, katil’ (Taş 2009: 29, 166).

Drevne Tyurkskiy Slovar (1969)’da *ölüt* söz varlığı iki farklı mana içerir: *ölüt I* ‘yaşlı, eskimiş’ “*ölüt er*”(MK I 52); *ölüt II* ‘cinayetler’ “*özlüg ölürmäktä ögrunč şevinc bolup ölüt ajıq qılınçtın evrilmäsär esli(Uig III 4u)*”; *ölütçi* (MK I 52)‘katil’ ; *ölütle-* ‘kavga et-’ “*er ölütleği*” (MK I 299); *ölütlük* ‘mezbahe’ “*tur[ur]tumuz erser esan mı ustravili bolın*” (Drev. S 1969: 384).

1.1. ORHUN ABİDELERİNDE ‘VEBA’

Tarihte veba salgınının ilk ortaya çıktığı dönem 6.yüzyıldır. Cüneyt Çam, P.Slack’in⁶ vermiş olduğu bilgilere dayanarak tarihte ilk kayıtlara geçen veba salgını tarihinin MS 541 olduğunu belirtir. Veba Mısır’da başlamış, Kuzey Afrika, Avrupa, Orta ve Güney Asya’da %50-%60 oranında nüfus kaybına sebep olmuştur (2017:58)⁷. Sibel Ceylan Yiğit de Necmettin Akyay⁸ ve Nühket Varlık⁹’a dayanarak vebanın MS 542 yılında Akdeniz çevresinde ortaya çıkmış olduğunu Mısır, Kuzey Afrika, Suriye, Anadolu ve Avrupa’ya yayıldığını belirtir (2019:338). İpek ticaretini ellerinde tutan Göktürklerin de bu salgından etkilenmiş olabilecekleri *Göktürkler Döneminde İpek Yolu Vasıtasıyla Yayılan Veba* adlı çalışmada olası kanıtlarıyla

³ *Kıran* ‘öldürücü hastalık salgını; Herec [Ar.]: Fitne ve katil ve kıran ve savaş ve kargaşalık (Bab. XVI.2,397)(TTSIV:512) (*Babül-ül Vâsıt* 16 yy bilginlerinden 1555’te ölen Musa Merkez Efendioğlu Ahmet Efendi’nin iki cilt üzerine tertip ettiği Arapçadan Türkçeye lûgat kitabıdır.)

⁴ *Baba*, ‘büyük ve onulmaz çıban, veba, dert, hastalık (ilenmelerde)’ DS., C. II, s. 447 (Bozkaplan 2009: 378). Vebanın halk ağzında ses değişiklikleri ile söylenen biçimidir.

⁵ Kan ve iltihaplı şişliklerin koyu renkli olması sebebiyle hastalığa kara ölüm de denmektedir.

⁶ P. Slack (1989) “The black death past and present.2. Some historical problems”, *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene*, 83 (4), 451-463.

⁷ Cüneyt Çam(2017) “ Salgın Haberleri Eylül 2017 Madagaskar Veba Salgını”, *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi*, C.2, S.2.

⁸ Necmettin Akyay (1974) “ Türkiye’de Veba Salgınları ve veba Hakkında Eski Yayınlar”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, C.8, S.2, 209-219.

⁹ Nühket Varlık (2018) “ Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih*, S.296, ss.8.

daha önce ortaya konulmuştur.¹⁰ Bu çalışmada 6.yüzyılda Türklerin İç Asya'dan İran'a kadar uzanan İpek Yolu'nun kontrolünü ellerinde tuttukları vurgulanmış; vebanın yaşandığı dönemlerde, Bizans İmparatoru II. Justinian döneminde bir elçi heyetinin İstemi Kağan tarafından İstanbul'a gönderildiği zikredilmiştir. Ahmet Taşağıl da *Kök Tengri'nin Çocukları*(2014) adlı çalışmasında Doğu Göktürk Devleti kağanı İşbara döneminde askerlerin yiyecek bulamadıkları için kemik tozu yemek zorunda kaldıklarını ve bunun sonucunda büyük bir salgın hastalık yaşandığını, askerlerin çoğunun öldüğünü belirtir(2014:140-141). *Doğu Türkleri*(2015) adlı çalışmada ise yine aynı dönemde Türklerin kuraklık, kar fırtınaları ile mücadele ettiği ve halkın kıtlık çektiği ifade edilir(2015:93). Batı Göktürk Kağanı Tardu'nun Doğu Göktürk devletine destek verdiği dönemde ordunun ve sürülerin su içeceği kaynaklara zehir akıtıldığı, Tardu'nun zor durumda kalarak T'u -yü -hunlara sığındığı da bilinmektedir (Taşağıl 2014:145). Çok eski dönemlerden beri hasta hayvanların ve insan ölülerinin su kaynaklarına atılarak biyolojik silah olarak kullanıldığı bilgisi yaygındır. Bu sebeple Tardu ve ordusunun da böyle bir durumla karşılaşmış olabileceği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Çin günlüklerinde sözü edilen dönemde hükümdarlara armağan olarak sunulan fareleri deliklerinden çıkarıp yakalayan ju-t'o faresinden söz edilmesi bu hayvanın kıymetli sayılması (Chavannes 2013:181); İslam tarihi ve hadislerle ilgili kaynaklarda Hz. Ömer döneminde vebayla ilgili karantina vakasından söz edilmesi(Güler 2013:201) dönemin şartlarının tespiti için önemlidir. Yeni Uygur Türklerine ait bir halk rivayetinde de İlteriş Kağan ve Tonyukuk döneminde veba hastalığı ile ilgili bir anlatı tespit edilmiştir.¹¹ Çin günlüklerinde bir Budist sutrasında da düşmanın silah kirşlerini kemiren farelerle ilgili bir anlatı mevcuttur. Aynı rivayet Chavannes'e göre birkaç kaynaktan daha geçmektedir. Ayrıca fare başlı tanrıça figürü içeren bir tablet de bulunmuştur(2013:354).Bu veriler Göktürkler zamanında vebanın insan ve toplum sağlığını etkilediğini, devlet yapısına ve yerleşilen coğrafyaya tesir ettiğini ispat etmektedir.

Uli Schmiloglu, Göktürkler döneminde yaşanan veba salgını ile ilgili öngörülerini biraz daha genişleterek runiform alfabesinde yazılmış bir Türk yazı dilinin birden kullanılmaya başlanmasının da sorgulanacak bir durum olduğunu dillendirir ve 6.-8.yüzyıllarda Orta Avrasya'da büyük siyasi, demografik fırtına ve karışıklıklar yaşandığını, bunun sebebinin de veba olduğunu belirtir. Moğolistan'da çok az sayıda kişinin kullanabildiği Sogd yazı dilini yok etmiş olabileceğini vurgular. Ona göre hızla yükselen I. Göktürk İmparatorluğunun yok

¹⁰ Aysun Demirez Güneri "Göktürkler Döneminde Orta Asya'da İpek Yolu Vasıtasıyla Yayılan Veba (The Plague Spreading Through The Silk Road In Central Asia During The Term Of Turkic Knaghanate)", *Yükselen İpek Yolu*, II. C, 2016, Ankara: Türk Yurdu, s. 104- 113.

¹¹ Yusup İshaq. "Badem Haqqında Rivayet". *Uygur Xelq Rivayetleri 1*. Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı. 1998, s.1-3.

olması ve parçalanmasında veba salgınları sebebiyle ölümlerin sayıca çokluğu etkili olmuştur.

II. Göktürk İmparatorluğu da bu salgın sırasında yükseliş imkânı bulmuştur. Yeni devletin ideolojileri, Çin'den getirilen ustalar yardımıyla Arami unsurları ve yeni imla tekniklerinin kullanıldığı, halkın konuşup anladığı yeni bir Türk yazı diliyle ifade edilmiştir (2019: 4).

Günümüz Türk lehçelerinde çoğunlukla *ölüt*; *ölet*; *ülät* kelimeleriyle ifade edilen veba, bize göre Tonyukuk abidesinde de geçmektedir.

Muharrem Ergin tarafından Tonyukuk Abidesi'nin Batı yüzü 3. satırı "*İçikdük için Tengri ölütmüş erinç*" 'Teslim olduğun için öldürmüştür' biçiminde okunmuştur. *ölütmüş erinç* de (T I B,3) 'öldürmüştür' biçiminde açıklanmış, *ölüt-* kelimesindeki öl- fiilinin -t- ile yapılmış ettirgen biçimi olduğu belirtilmiştir (Ergin 2011: 64-65).

öl- fiil kökü Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk abidelerinde eksik okumalarla birlikte altmıştan fazla kez kullanılmıştır. Örnekler gözden geçirildiğinde Eski Türkçenin söz varlığının tamamını da göstermeyen böylesine bir metinde *öl-* fiiline 25 kez *-ür* ettirgen eki¹² getirilmiş olması¹³ sadece bir kez *-üt* ekinin getirilmesi buradaki ekin ettirgen yapı olmadığını düşündürmektedir.

Clauson da Tonyukuk Abidesi 3. Satırında geçen *ölüt-* fiilinin yanlış okuma olduğunu, bu kelimenin *ötmiş* olması gerektiğini de belirtir. *ö* ve *t* sesleri arasında küçük bir çatlak bulunduğunu, bu sesler arasında bir *l* sesinin bulunabileceği şekilde okuma yapıldığını vurgular. Bu satırın Çince kısmında 'Sen Kağan'ını terk edip, teslim olduğun için "*teñri: ötmüş erinç*" '...cennet, şüphesiz seni terketmiştir' yazıldığı görüşündedir (Clauson 1972:133).

Clauson *ölüt* (*ölöt*) kelimesini de fiilden türemiş ad biçiminde izah eder. *Ölüt* 'öldürme, katletme' kelimesi ettirgen manada iken Orta Çağ döneminde 'salgın, ani ölüm' manasını kazandığını belirtir: "*ölüt ölmek karmapadığ*" 'öldürme günahı' (UIII4, 13-14); "*yinin ölüt ölürdimiz erser*" 'eğer biz öldürüldüysek...' (TTIV8, 68) örnekleriyle verir. Kaşgarlı'da 'öldürme, katletme' manasındaki kelimenin Çağatay döneminde *ölet* 'veba, salgın'; Kıpçak

¹² *ölürti* 'öldürdü' (T I: B,7; T II: B, 7) (2); *ölürti* 'öldürdüler'(T I: B,7) (1); *ölürtümüz* 'öldürdük'(T I: K,4; K:K,2,7) (4) *ölürtüm* 'öldürdüm'(B: G,1; B: G,3; B: G, 7) (3); *ölürtüm* 'öldürdüm' (B:G1,8,9) (2); *ölürtü* 'öldürdü'(B: G, 9) (1); *ölürteçi tirmen* 'öldürecek derim'(T I: G, 3) (2); *ölürteçi ök tirmen* 'öldürecek derim'(T I: G,4; (1); *ölürteçi kök* 'öldürecek'(T I: D, 4; T I: K,6)(2); *ölürüp* 'öldürüp' (B: G,7) (2); *ölürteçi ertigiz* 'ölecektiniz' (K:K,10) (1); *ölürleyin* 'öldüreyim'(B:D, 9; K: D,10) (3); *ölürmiş* 'öldürmüş' (K:K, 1) (1).

¹³ Abidelerde öl- fiili ile ilgili diğer kullanımlar: *ölti* 'öldü'(T I: B,3; T I: G,9; B: D16, 17; K:K 1, 4, 6, 8; K:D,19,20) (11); *ölti kök* 'öldü hep'(T I: G, 9) (1); *ölteçiçe* 'ölecek gibi'(B:D,2) (1); *ölteçi sen* 'öleceksin'(B: K,5,6; K: G, 8; K: K, 10) (4); *ölürteçi* 'ölecek'(B:D,22); *ölü yitü* 'öle yite' (B: D, 22; K: B, 1) (3); *öltüg* 'öldün'(B:K,5,6; K:G,6,7) (5); *ölsikig* 'öleceksin'(B:K,5; K: G,6,7)(3); *ölsiking* 'öleceksin' (B:K,5; K: G,6)(4); *öl[lü] yonyjur ertig* 'ölerek yürüyordun'(B:K,7; K: G,9 (3); *ölsikingin* 'öleceğini' (B:K,8; K:G,10) (2); *ölügi* 'ölenler' (K:K,9)(1); *ölgeli* 'ölmek'(K:K,10)(1).

metinlerinde ‘kıran’; Osmanlılar döneminde¹⁴ ‘salgın ölüm’ manalarıyla kullanıldığı görüşündedir(Clauson 1972:130).

Talat Tekin ise “ [1]Türk Bodun kanin bulmayin Tabgaçda adrıltı, kanlandı. Kanin kodup Tabgaçka içikdi.Täñri ança temiş ärinç: “Kan bertim,[2] kanıñin kodup içikdiñ. İçikdök üçün Täñri “öl!” temiş ärinç” (Tonyukuk, Birinci Taş Batı Yüzü 3. Satır)(Tekin 2003: 222)biçiminde okumuştur. Erhan Aydın ve Mehmet Ölmez Tonyukuk abidesinin batı yüzündeki 3. satırın sonunu “Teñri : öl temiş erinç” ‘(ebedi) gök öl demiş elbette’ (Aydın 2012:106); “Teñri :öl temiş erinç” ‘belli ki Tanrı “öl!” demiş’ (Ölmez 2012: 163) biçiminde açıklamışlardır.¹⁵

Özetle Tonyukuk, Birinci Taş Batı Yüzü 3. Satır sonu “ölütmiş erinç” öldürmüştür’ (Ergin 2011: 64-65); “öl!” temiş ärinç ‘öl demiş olmalı’ (Tekin 2003: 222); ‘öl demiş elbette’ (Aydın 2012:106); ‘belli ki Tanrı “öl!” demiş’ (Ölmez 2012: 163); “ötmüş erinç” ‘terketmiştir’ (Clauson 1972:133) biçimlerinde okunmuş ve bu satırla ilgili farklı açıklamalar yapılmıştır.

Türkische Turfan –Texte IV’te “Ölüt ölmüktä ulatı tokuz karmaputlar (TTIVA notlar II) ‘öldürmek ve diğer 10 karmapatha’: özlüg ölmüktä ulatı on karmaput (TTIVA notlar II) ‘yaşayanı öldürmek ve diğer 10 karmapatya’ (Gabain 1988:95) ifadelerinde **ölüt ölmek** yapısında *ölüt* kelimesi Eski Türkçede ad olarak varlığını sürdürmekte olduğu, *öl-* fiilinin ettirgen fiil biçiminin ise **ölür-** olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Eski Türkçede -It fiilden ad ekiyle oluşmuş *başğut* ‘öğüt’; *urunt* ‘kavga’; *sığıtçı* ‘ağlayıcı, yasçı’; *adırt* ‘fark, ayırma’; *art* ‘geçit’ vb. başka örnekler de mevcuttur (Gabain 1988:55).

Tonyukuk Abidesi 3. Satır **“ölüt temiş erinç”** biçiminde okunması hem yapı hem bağlam bakımından daha uygundur:

“Kan bertim,[3] kanıñin kodup içikdiñ. İçikdök üçün Täñri “ölüt temiş erinç”. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodunda yerinte[4]bod kalmadı” ‘(Sana) han verdim,[3]hanını bırakıp bağımlı oldun. Bağımlı olduğun için Tanrı veba demiş elbette. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkının ülkesinde,[4]boy kalmadı.’(T I: B, 3).

Bilindiği gibi Orhun abidelerinde Göktürklerin geçmişiyle ilgili siyasi, sosyolojik, toplumsal bilgiler de verilmektedir. Yeni Uygur Türkleri arasında yaşayan halk rivayetinde İltiş Kağan

¹⁴ 15.yy.da Gelibolulu Yazıcıoğlu Mehmet Efendi’nin 1449’da yazmış olduğu manzum tasavvufi eser Muhammediyye’de *ölet* ‘salgın hâlindeki ölüm, kırgın’ anlamıyla geçmektedir: *İkincisi budur anın ki Beyt-ül- Makdis açıla / Üçüncüsü budur anın öletler olusar mevfür* (Muham. XV.291) (TTS 623).

¹⁵ Erhan Aydın (2012) *Orhun Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya; Mehmet Ölmez(2012) *Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri Sözlük)*, BilgeSu Yayıncılık. Ankara.

ve Tonyukuk döneminde veba salgını yaşandığı ve bu dönemde boylar arasında da itaatsizlik yaşandığı da ifade edilmektedir¹⁶. Yukarıdaki metnin 3. satırının öncesi ve sonrasında yer alan ifadelere dikkatle bakıldığında, bağlamı bakımından “*Kan bertim,[3] kanıñin kodup içikdiñ. İçikdök için Täñri “ölüt temiş erinç”. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodunda yerinte[4]bod kalmadı*” cümleleriyle kağanını bırakıp giden Türk boylarına Tanrı tarafından ceza verildiği, bu sebeple Türk halkının mahvolduğuna, yok olduğuna vurgu yapıldığı görülür. Veba hastalığı bütün inanışlarda ve toplumlarda Tanrı'nın insanlığa cezası olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca runik yazıda ikiz ünsüzler yazıtlarda seyrek olarak belirtilmiştir. /g/= g (g); /K/= k(k); /T/, /t/= T(t); /D/, /d/= d(d); /L/, /l/= l(l); /N/, /n/= n(n) ünsüzleri tek bir harfle ve söz içindeki /şs/ öbeği yalnızca /S/ harfi ile gösterilmiştir: /yÜgrÜ/ yüg(g)ärü ‘yukarı’ (KTD 11); /IDUKT/ ıduk(ku)t (B K D14); /YUKRU/ yok(k)aru (T25); /ITI/ ı(t)tı ‘gönderdi’ (KT D7); /IgtI/ ig(it)ti (KT D 16); /bdztm/ bād(i)zāt(ti)m (KT G 11); /bitIdm/ biti(d)d(i)m (KT G 13; BKK 15); /YULG/ Yol(lu)g (KT G 13); /KçNñ/ kaçan (n)äj (T 20, 29) vb (Tekin 2003: 40-41). Gabain de bazı ünsüzlerin Brahmi yazısıyla yazılmış Sakaca metinlerde olduğu gibi Orhun abidelerinde de çift yazıldığını belirtir: *Arttoq* ‘artık, fazla, daha çok’, *qattih* ‘katı, sert’ vb. (1988:4).

Türkçede ünsüz yığılmaları Eski Türkçeden beri bilinmektedir. Bu ünsüz yığılmaları telaffuz güçlüğü sebebiyle konuşur tarafından değişikliğe uğratılır bu durumda ünsüzlerden biri kaybolur veya göçüşme ya da başka değişiklikler meydana gelir. Gabain ünsüzlerden birinin düşmesini anlattığı bölümde *ölütçi* ‘katil’ kelimesinin *ölüçi* biçimine dönüştüğünü belirtir (1988: 41).

Bu satırda da **ölü(t)emiş erinç** biçiminde yazılmış /t/ ikiz ünsüzü belirtilmemiştir. Tonyukuk Yazıtı’nda *İçikdük için Tengri ölüt temiş erinç* (TI: B, 3) cümlesi ‘Teslim olduğun için Tanrı veba demiş elbette’ biçiminde ifade edilmelidir.

2. ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ‘VEBA’

Türk lehçelerinde veba hastalığı çoğunlukla *ölüt*; *ölet*; *ülät* kelimeleriyle ifade edilir: *ölet* ‘bulaşıcı, ölümcül’(ÖT 1997: 226); *vaba* (*çir*), *ület* ‘veba’ (TT 1998:463); *ülät* ‘toplu ölüm, salgın hastalık’ (KTT 2009: 314); *ülät* ‘hızla yayılan, hayvanları ve insanları öldüren bulaşıcı hastalık’; *mal üläte*, *ülät yılı* (BT 1993: 494); *ölöt*: ‘veba’; *ölötü* ‘ölürlü’; *uy ölötü* ‘sığır

¹⁶ Yusup İshaq (1998) *Uygur Xelq Rivayetleri I*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, s.1-3.

vebası' (TKI 2005:1401); *ölet* 'öldürücü hastalık salgını// küfür olarak da kullanılır (AT 1994: 944).

Kamus-1 Türki(2010)'de 'salgın insan ve hayvan hastalığı'(KTü 2010: 946) açıklamasıyla verilen *ölet~ ület* kelimesi, Türkiye Türkçesi Doğu Anadolu ağzında da veba hastalığını ifade etmek üzere kullanılır: Tuncer Gülensoy, *Doğu Anadolu Osmanlıcası* isimli eserine dayanarak *ölet* kelimesinin anlamını *ölet* (hlk./DAO, 370) 'öldürücü hastalık salgını' < öl-et (KBS 2007: 661) biçiminde belirtir.

Çağdaş Türk lehçelerine ait sözlüklerin bazılarında veba kelimesi karşılığında Rusça *çuma* kelimesine yer verilir: *çuma* Rus. 'veba, taun'. *çuma késili* 'veba hastalığı' (YUT: 88); *çuma* < Rus. *çuma* (is.) 'veba, taun' (Tokat 2012: 3); *tağun* 'çok bulaşıcı salgın hastalık, çuma (Rus.) (BT 1993: 294). Ayrıca Çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığında veba kelimesi, halk ağzında söyleyiş biçimiyle *oba* biçiminde de kullanılır: *oba* 'veba' (TK 2007:744); *oba* 'veba' (KT 2003: 405).Türk lehçelerinde ayrıca vebanın bulaşıcı, salgın bir hastalık olduğunu vurgulayan *ilañ, yoqumli, indet* kelimeleri de mevcuttur: *Ilañ* 1. Hayvanlardan bulaşan hastalık 2. Felaket, bahtsızlık, sıkıntı (KIT 2010: 1401); *yoqumli* 'bulaşıcı' (ÖT 1997: 312); *çoşkan* 'domuz vebası' (TKI 2005: 919); *ilañ* 'veba'; *ilañ dagan* 'vebalanmış' (TKI 2005: 1401); *veba, taun* (AT 1994:1196); *indet* 'veba', *juqpalı awruw* 'sığır vebası' (TK 2007: 744); *indet* 'salgın hastalık, maraz' (KT 2003: 671). *Ilañ* 1. Hayvanlardan bulaşan hastalık 2. Felaket, bahtsızlık, sıkıntı (KIT 2010: 1401).

Sonuç

Veba gibi salgın hastalıklar hem insan hem de toplum geleceği için önemlidir. Bu tür salgın hastalıklar, doğal felaketler, savaşlar söz varlığına da tesir eder. Tarihî Türk lehçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde veba ile ilgili en yaygın söz varlığı *ölet~ ölü~ ület* kelimesidir. 6. yüzyılda veba hastalığı, Mısır, Avrupa, Güney ve Orta Asya'da görülmüştür. *ölet~ ölü~ ület* kelimesi Eski Türkçenin söz varlığında veba için kullanılmaktadır. İnsanlık tarihinde büyük toplu ölümlere yol açan bu hastalıktan abidelerde söz edilmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Ötüken'e göç sebeplerinden birinin bu hastalık sebebiyle olabileceği göz ardı edilmemelidir. Tonyukuk abidesi Batı yüzü, 3.satırı bilim adamları tarafından farklı şekillerde okunmuş ve açıklanmıştır. Bu bölümün *ölüt temiş ürinç* 'veba demiş elbette' biçiminde okunması uygundur.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
AT	Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II
BT	Başkurt Teleneñ Hüzlege
DLT I	Divanü Lugati't –Türk I
Drev. S	DrevneTyurkskiy Slovar
EUT	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KBS	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II
KIT	Kırgız Tilinin Sözdüğü
KT	Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü
KTT	Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü
KTü	Kamus-ı Türkî
ÖT	Özbekçe_ Türkçe ve Türkçe- Özbekçe İzahlı Lugat
Rus.	Rusça
T I	Tonyukuk 1.Taş
TK	Türükşe- Qazakşa Sözdik
TKI	Türkçö- Kırgızça Sözdük
TT	Törekçe-Tatarça Sözlük(Türkçe-Tatarca Sözlük)
TTS	Tanıklariyle Tarama Sözlüğü IV
UTİL IV	Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti VI
vb.	ve benzeri

Kaynaklar

- Agışev, İ.M., vd. (1993). Başkurt Teleneñ Hüzlege. II.tom. Meskev: Russkiy yazık.
- Altaylı, Seyfettin(1994). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II.İstanbul. İstanbul: MEB Yayınları:2618.
- Aydın, Erhan (2012). Orhun Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor). Konya: Kömen Yayınları.
- Bayniyazov A.J.; J. T. Bayniyazova, (2007). Türükşe- Qazakşa Sözdik. Almatı.
- Bozkaplan, Şerif Ali (2009). Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring. 2009.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Ceylan Yiğit, Sibel (2019). “Arşiv Belgelerine Göre Filistin’de salgın Hastalıklar Ve Alınan Önlemler Üzerine Bir Değerlendirme”. Journal of İslamicjerusalem Studies. 19(3), s.335-354.

Chavannes, Edouard (2013). Batı Türkleri, 2. Baskı. İstanbul Selenge Yayınları.

Clauson, Sır Gerard (1972). An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish. Oxford: At The Clarendon Press.

CumakunovA, Qulzura (2005). Türkçö- Kırgızça Sözdük. Bişkek: Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesinin Basılmaları:74, Sözdük Seriyası:2.

Çam, Cüneyt (2017). “ Salgın Haberleri Eylül 2017 Madagaskar Veba Salgını”. Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi. C.2, S.2.

DrevneTyurkskiy Slovar. Akademiya NAUK SSSR İstitut Yazıkoznaniya. Leningrad. 1969.

Ergin, Muharrem (2011). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ertaş, Mehmet Yaşar; Eğnim, Kağan (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hastalıklar. Pamukkale Üniversitesi Enstitüsü Dergisi, S.10, S.83-108.

Gülensoy, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I. Ankara: Tdk: 911.

Güler, Zekeriya (2013). “Mehmed Âkif’in Fatih Kürsüsünde Ve Âsım’dan Hadis Atıfları”, Fsm İlmî Araştırmalar İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi1, S.198-210.

Kırgız Tilinin Sözdüğü. Avrasya Jayıncılık. 2010.

Koç, Aylin (2010). “Hastalık İsimlerinde Örtmece”. Türk Dünyası Araştırmaları. S.188, Ekim 2010.

Koç, Kenan, Vd. (2003). Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara. Akçağ Yay.

Ölmez, Mehmet (2012). Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri Sözlük. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Öner, Mustafa (2009). Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Tdk Yay.

Özbekçe-Türkçe Ve Türkçe- Özbekçe İzahlı Lugat. Özbek Turk Litseyleri Naşrı, Taşkent: Özbek –Türk Liseleri Yayınları. 1997.

Sami, Semseddin (2010). Kamus_I Türki/ Semseddin Sami (Haz.:Paşa Yavuzaslan). Ankara: Tdk.

Schamiloğlu, Uli (2019). “Türk Yazı Dillerinin Tarihi Dönemleri: Yeni Bir Bakış (Historical Periods Of Turkish Written Languages: A New Perspective)”. VIII. Uluslararası

Türkoloji Kongresi “ Prof. Dr. Fuat Sezgin anısına”-Türk Uygarlığı: Köklü Geçmişten Günümüze- İstanbul/Türkistan 2019. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi: İnceleme araştırma Dizisi: 66, Ekim 2019.

Taş, İbrahim (2009). Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Taşağıl, Ahmet(2014). Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslâm Öncesi Türk Tarihi). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Tekin, Talat (2003). Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. İstanbul: Yıldız Dil Ve Edebiyat Dizisi:1.

Tekin, Talat (2003). Orhun Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

Tokat, Feyza (2012). Karakalpak Türkçesinde Tıp Terimleri. Pamukkale University Journal Of Social Sciences İnstitutue. S.13, S.1-15.

Törekçe-Tatarça Sözlük (Türkçe-Tatarca Sözlük). Kazan. 1998.

Uçar, İlhan (2010). Türkçede Eş Anamlılık Ve Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarında Eş Anamlı Kelime Kullanımı. *Zfwt Vol. 2, No.1.*

Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti. Milletler Neşriyatı.1998.

XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Iv. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1957.

Xinghang, He; Hongzhen, Guo (2015). Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık: 285.